

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

BERKES TAMÁS

A barokk historizmus hagyománya a cseh kultúrában

A barokk kor történeti jelentőségének értelmezése a 19–20. századi cseh eszmetörténet egyik legfontosabb vitakérdése. Palackýék nemzedéke alkotta meg azt a hatékony történeti sztereotípiát, amely a fehérhegyi csatát követő másfél évszázadot a cseh kultúra példátlan hanyatlásaként – mintegy a „sötétség korát” – mutatta be, s ezzel a negatív pólussal szemben jelölte ki a modern cseh szellemiség céljait. Az 1620 és 1770 közé eső korszakot úgy fogták fel, mint amely a katolizáció és a germanizáció segítségével alapjaiban rendítette meg a cseh identitást – kiirtotta vagy nemzetiségében átformálta az ország vezető rétegeit, elüldözte intelligenciáját, s a cseh nyelv lezüllesztésével megszakította a nemzeti hagyományok kontinuitását. Ez a történeti kép ugyan reális elemeket tartalmaz, de nélkülözi az árnyalatos gondolkodást – s végső soron a történeti igazságot. A modern történetírás immár arra hajlik, hogy a fehérhegyi csata elsősorban a rendi harcok kontextusában értelmezendő, s a cseh nyelv hanyatlása nem volt olyan általános érvényű, mint azt korábban gondolták. A nemesség „elidegenedése” sokkal inkább a barokk korszak kozmopolita szellemiségének és az udvari divatnak tudható be, mint valamiféle tudatos „németesítésnek.”

Másfelől azonban Palacký és követői (Jirásek, Masaryk, Zd. Nejedlý) eszmei ajánlatát keresztbe metszi az az újabb álláspont – amelyet Pekařtól Patočkáig és számos mai történetíróig egy sor kutató vall –, mely szerint a nemzeti újjászületés sokkal inkább folytatója a barokk korszak szellemiségének, semmint diametrális ellentéte. Tehát nem a diszkontinuitás, hanem éppen hogy a kontinuitás eleme az erősebb.

Ebből a megállapításból aztán két szálon futnak tovább a következtetések. Pekař és iskolája aprólékos elemzéssel igyekszik bizonyítani, hogy a nemzeti újjászületés programja kifejezetten a Balbín által megtestesített barokk patriotizmus szellemiségéből nőtt ki – ezt a szellemi örökséget folytatja, s nem a huszita tradíciót. „A cseh nemzeti mozgalom – írja Pekař – az ellenreformáció korában gyökerezik. Az ellenreformáció ellenszenve és bizalmatlansága a cseh nyelv és nemzet iránt csakhamar többeket is az úgy lelkes és elkötelezett szószólójává avatott (Balbín, Pešina, Beckovský, Vavák). Az ő működésük nyomán ébredt fel Mária Terézia korában az a tudományos szellem, amely kezdetben a legrégebbi cseh történelem és irodalom kritikai megismerésére törekedett, elindítva a

nemzeti nyelv tudományos kutatását.”¹ Josef Hanzal 1987-ben megjelent korszakmonográfiája ugyancsak a barokk hazafiság és a nemzeti ébredés szoros kapcsolatát hangsúlyozza, kiemelve a „népiség” és a „historizmus” fogalmát, melyeknek eredete és közkeletű értelme a barokk korszakban van lehorgonyozva.²

Ezzel szemben Patočka, aki ugyancsak a barokk és a romantika szoros kapcsolatából indul ki, eltérő következtetésre jut. Szerinte a barokk katolicizmus túlságosan rányomta bélyegét a cseh nemzeti ébredésre. A barokk korszak alapja, mondja Patočka, az a paraszti társadalom volt, amelyet passzív-misztikus világfelfogásra és szorgos életmódra szoktattak.³ Az ellenreformáció sikerre jutott: belsőleg megnyerte a széles paraszti tömegeket az új életstílus, a jámborság számára, s amikor az ország a felvilágosodás küszöbére érkezett, a konzervatív színezetű nemzeti érzés szembekerült a felvilágosodás valamennyi válfajával.⁴ Az ellenreformációs hagyomány paradox módon a németesítő centralizmus legfőbb ellenfelévé vált, s az ebben a szellemben kifejlődő nemzeti ellenállás kitarzott addig, amíg a stafétabotot át nem vette tőle a romantikus nyelvi nacionalizmus. A cseh újjászületés eszerint „barokk reakció” volt a birodalmi centralizáció köntösében jelentkező felvilágosult eszmeiséggel szemben.⁵

A historizmus születése

A historizmus modern jelenség, amely a 19. század nemzetépítő politikai gondolkodásának terméke, de gyökerei a barokk korszakba (sőt esetenként még messzebb) nyúlnak vissza. Ismeretes, hogy a legtöbb modern nemzet kulturális hagyatékát átjárnak bizonyos történeti – vagy történeti köntösbe bújtatott – mondák, mítoszok és sajátosan értelmezett emlékképek, amelyek a nemzet eredetével, fejlődésével és hivatásával vannak kapcsolatban. A cseh újjászületési korszak historizmusa a nemzeti egyéniség kultuszát volt hivatva szolgálni, miután a birodalmi centralizáció korában az államjogi különállást a lehető

1 Josef PEKAŘ, *Dějiny Československé*, Praha, Klementinum, 1921, 124. – Pekař felfogásának bővebb kifejtése ugyancsak 1921-ből származik: *Bílá hora, Její příčiny a následky* = Josef PEKAŘ, *Postavy a problémy českých dějin*, Praha, Vyšehrad, 1990, 131–231. – A barokk nacionalizmus 18. század végi továbbéléséről írt alapvető tanulmánya: *Paměti Františka Jana Vaváka* = PEKAŘ, 1990, 265–300. – A témát Pekař szellemében feldolgozó legismertebb, bár erősen vitatott irodalomtörténeti monográfia: Jan STRAKOŠ, *Počátky obrozenského historismu a Mik. Ad. Voigt. Příspěvek k historii protiosvěcenské reakce v národním obrození*. Praha, Ladislav Kuncíř, 1929.

2 Josef HANZAL, *Od baroka k romantismu. K rození novodobě české kultury*, Praha, Academia, 1987, 89–90, 150–151.

3 Jan PATOČKA, *Co jsou Češi? – Was sind die Tschechen?* Praha, Panorama, 1992, 59.

4 PATOČKA, 1992, 76.

5 PATOČKA, 1992, 68.

legszűkebb területre szorították vissza. A történeti művek – s később a történelmi regények – historizmusa kifejezte a csehek ellenállását a birodalmi egységesítés elvével szemben. Az alábbiakban amellet kívánok érvelni, hogy a historizmus, vagyis a nemzeti törekvések történeti köntösben való megjelenítése, közvetlenül levezethető a fehérhegyi csatát követő időszak társadalmi szükségleteiből, s ennyiben a nemzeti újjászületés egyik előképéül szolgált.

Kétségtelen, hogy Fehérhegy után Csehország kulturális karaktere radikális átalakuláson ment keresztül. A változások legfőbb irányát a katolikus egyház ellenreformációs feladatvállalásában kell keresnünk. Nem helyállóak viszont azok az utólagos vélemények, amelyek az ország arculatváltását a „németesítés”, illetve az „önállóság elvesztésének” argumentációjára építik, s általában modern fogalmakat vetítenek vissza a 17. századba. A német nyelv egyenjogúságának visszaállítása csupán azt az 1615-ben meghozott törvényt helyezte hatályon kívül, amelyet a cseh parlament a német protestánsok bevándorlásától tartó katolikus kisebbség nyomására fogadott el – s amely hivatali nyelvként egyedül a csehet engedélyezte. Ezt a törvényt a felkelés idején a rendi kormányzat sem tartotta magára nézve kötelezőnek, elismerve ezzel az ország tényleges kétnyelvűségét.⁶ (Thurn gróf, a cseh rendek első számú vezetője maga is német nemzetiségű volt.) A Habsburgok nem kérdőjelezték meg a cseh korona országainak jogi önállóságát – mint cseh királyok uralkodtak az országban –, s a végrehajtó hatalmat gyakorló cseh kancelláriát csak száz évvel később, 1749-ben szüntették meg. Az ország kormányzásában bekövetkezett nagyszabású változás az abszolutizmus győzelmét fejezte ki a rendi intézményekkel szemben. A fehérhegyi fordulat következményeit elemezve tehát nem árt élni a gyanúperrel, hogy a cseh közgondolkodásban rögzült hagyományos kép át van itatva a 19. századi romantikus nemzetfelfogás politikai mítoszaival.⁷

A cseh történetírás sokáig nem vett tudomást arról, hogy a 17. században a nemzeti hovatartozást nem a nyelv, hanem a tartományi illetőség szabta meg, s a nemzet fogalma csupán a rendi jogokkal rendelkező társadalmi csoportokat ölelte fel (kizárva ebből az alárendelt helyzetű paraszti tömegeket). A 19. századi cseh történetírók azonban a saját koruk fogalmi alapján értelmezték át a „barokk patriotizmus” eszmevilágát. Amikor a jezsuita Balbín barokkos sirámokat hallatva panaszkolta fel az ország nemzeti karakterének elszürkülését, a terjedő „nemzeti közömbösséget,” a későbbi történetírók ezt nem az egykorú, hanem a modern értelemben vett nemzetre vonatkoztatták – úgy értelmezve a panaszt, mint amely ékesen bizonyítja az etnikai értelemben vett cseh társadalom végső veszélyeztetettségét, a németek további térfoglalását.

6 Jiří RAK, *A barokk patriotizmus hányattatásai = Csehország a Habsburg-monarchiában*, kiad. SZARKA László, Budapest, Gondolat, 1989, 30.

7 Jiří RAK, *Bývalí Čechové... České historické mýty a stereotypy*, Praha, H&H, 1994, 127–140.

Azt azonban a nemzeti újjászületés történetírása sem mérte fel, hogy saját felfogásának eszmei előzményeit éppen hogy a tartományi patriotizmus által inspirált barokk historizmusban fedezhetné fel, amely a cseh műveltséget – beleértve a festészetet és az építészetet is – minden korábbinál mélyebben itatta át a „nemzeti hagyományokra” való hivatkozással. A fehérhegyi krízis után a kormányzó politikai és ideológiai vezető réteg egy meghatározó csoportja tudatára ébredt ugyanis annak, hogy a megváltozott körülmények között újra kell értelmeznie a cseh korona országainak történeti legitimitációját. Lohelius, prágai érsek már 1622-ben megújította Szt. Prokop, a csehek patrónusa ünnepét, akinek hivatalos tiszteletét Szt. Vencel ünnepnapjával együtt 1605-ben eltörölték. A patriótákat leginkább a cseh állam presztízisének hanyatlása töltötte el aggodalommal, ezért azt igyekeztek bemutatni, hogy a katolicizmus a csehek régi hitében gyökerezik.⁸ Ebben a kontextusban jelennek meg a hazafias történetírás művelői: Balbín, Pešina, Beckovský, Tanner és mások, akik a cseh királyság régi emlékeit fáradhatatlan gyűjtőmunkával igyekeztek dokumentálni. 1700-ban adják ki Beckovský *Poselkyně starých přiběhův českých* című munkájának első kötetét, amely szemléletesen fejezi ki a katolikus hazafiak gondolkodását. A cseh könyvek száma rendkívül alacsony – panasolja az előszóban Beckovský –, de ennek oka nem abban keresendő, hogy a cseh nyelv nem lenne alkalmas a legkülönfélébb témák kifejtésére, hanem abban, hogy az ország fiai „szégyellik a cseh nyelvet.” S bár képesek lennének rá, nem akarják használni anyanyelvüket, mivel „gyűlölik a cseh nyelvet, miként az országot és a honfitársaikat is.”⁹ Az ország pusztulása nem csekély mértékben a történelmi múlt elhanyagolásában – sőt megvetésében – keresendő, ami együtt jár a haza jelenlegi sorsa iránt érzett érdektelenséggel. Beckovský jellemző módon nem elsősorban az „idegeneket” kárhóztatja, hanem a nemzetiségétől elidegenedett országlakókat – a „haza elfajzott fiait,” ahogy majd őket a nemzeti újjászületés korában emlegetni fogják.

Beckovský azok közé a cseh értelmiségiek közé tartozott, akik szilárdan elkötelezték magukat a cseh államiság védelme mellett, fájdalmasan érezték a haza megalázottságát, de egyúttal hű fiai akartak lenni a katolikus egyháznak is, amely a Habsburg-udvart szolgálta. Tudatában voltak ennek az ellentmondásnak? – Jelentős mértékben igen. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a cseh patriotizmus nem feltétlenül zárta ki a Habsburg-uralkodó iránt érzett őszinte lojalitást. Beckovský a prágai keresztes rendhez tartozott, amelynek vezető képviselői a hazafias hagyományok ápolását elsőrendű feladataik közé sorolták. A források megismerésére törekedve nem zárkóztak el a protestáns szerzők művei elől sem, felhasználták például az emigráns Pavel Stránský nevezetes művét a cseh állam történetéről. A huszitákkal kapcsolatban megőrizték ugyan a hivatalos katolikus álláspontot, de a sorok között érzékeltették, hogy a husziták nem éppen dicső tetteit a

8 HANZAL, 1987, 60.

9 HANZAL, 1987, 143.

nemzeti történelem integráns részének tekintik. A jezsuitákat Beckovský rejtett ellenérzéssel szemlélte, intrikáikat, hatalmi arroganciájukat érezhetően nem helyezte.

A jezsuiták értékelése természetesen távolról sem egyszerű feladat. Az a túlzó leegyszerűsítés, amely csak a nemzetek feletti militáns rendet látja meg bennük, nem ad magyarázatot a rend nem jelentéktelen részének hazafias buzgalmára. Az természetesen igaz, hogy élen jártak a protestáns hagyományok kiirtásában, a számukra nem tetsző, eretnekgyanús cseh könyvek elpusztításában. A jezsuiták azonban már Fehérhegy előtt megértették, hogy ha meg akarják szerezni a szellemi vezető szerepet, foglalkozniuk kell a cseh nyelv és a nemzeti múlt kérdéseivel. Már 1583-ban kiadtak a Klementinum számára egy utasítást, mely szerint a kollégiumban kizárólag a cseh lehet a társalgási nyelv, s a tanároknak jól kell tudniuk csehül. Ráadásul a huszita kor történetét alaposan meg kellett ismerniük, hogy megfelelően tudjanak érvelni. A jezsuiták dicsőítették Szent Vencelt, Adalbertet, Ludmillát s számos más szentet a cseh állam korai időszakából. Demonstrálni akarták, hogy Csehországnak régi keresztény hagyományai vannak. A szentektől és mártiroktól megáldott vallási tradíció gyökerei itt mélyek, az igaz hit Csehországban mindig fennen lobogott, s nem helytálló az a sértő állítás, hogy a csehekre pontosan ráillik az „eretnek nemzet” kifejezés.¹⁰

A cseh jezsuiták szerepét vizsgáló mai kutatás szerint a renden belül világosan kirajzolódik a római és a „hazafias” orientáció küzdelme. Ez utóbbi a cseh nemzeti tudat ápolását, a cseh nyelv gondozását és kiművelését tekintette céljának. Nem helytálló az a 19. században eluralkodott nézet, amely a nyelvanyag részletes elemzése nélkül a barokk kori nyelvhasználat „megromlásával” érvelt a maga igaza – vagyis a nemzeti újjászületés nyelvi programja – mellett. A jezsuiták számos nyelvművelő könyvet, cseh vagy latin nyelvű grammatikát adtak ki. Jiří Konstanc 1667-ben publikált nyelvтанát maga Dobrovský is elismeréssel emlegette. A városi hivatalok könyvei és az uradalmak iratai is azt tanúsítják, hogy a cseh irodalmi nyelv hanyatlása nem volt általános érvényű. A klérus némelyik képviselője hazafias érzelmektől vezetettve szenvedélyesen ragaszkodott a cseh nyelvhez.

A jezsuita rend belső erőviszonyait jól kifejezi két, egymásnak feszülő tendencia. Egyfelől némelyik jezsuita annak ellenére magas pozícióba jutott, hogy hazafias érzelmeik köztudottak voltak. Nem kis taktikai érzékkel arról győzték meg a rend vezetőit, hogy a hazafias hitvallás a rekatolizáció sikerének egyik előfeltétele. Másfelől Daniel Krupskýt, aki a hazafias törekvéseket megalapozó „szentvenceli örökség” eszméjét kidolgozta, 1658-ban Rómába idézték, s „nacionalizmus” vádjával elítélték.¹¹

Ebben a kontextusban szükséges értelmezni a Nepomuki Szent János körül kialakított nagyszabású kultuszt, amely érzékletesen fejezi ki a kor vallási atmoszféráját átható misztikus, múltba révedő gondolkodást. A kultusz viszonylag későn alakul ki, mintegy fél év-

¹⁰ HANZAL, 1987, 144–145.

¹¹ Uo.

századdal a fehérhegyi fordulat után, amikor a jezsuiták befolyása alatt álló egyházi vezetés tudatosította magában, hogy kulturális aspirációik szimbolikus megjelenítéséhez Nepomuki Jánosban találhatják meg a legalkalmasabb személyt. Azt a hithű középkori alakot, aki a gyónási titok őrzőjeként az egyházi jog elsőbbségét testesítette meg a világi hatalommal szemben.

Ma már köztudott, hogy Nepomuki Szent János kanonizációja téves történeti alapon nyugszik. A félreértés Hájek népszerű krónikájára vezethető vissza, amely két vértanút említ: az egyik az egyházi befolyás szolgálatában, a másik tíz évvel korábban, a királynő gyónási titkának védelmében szenvedett kínhalált. Az utóbbi fiktív személy, akit a későbbi, kevésbé kritikus századokban már képtelenek voltak a valóditól megkülönböztetni. Amikor egy római bizottság a 17. század végén újra megvizsgálta a vértanú földi maradványait, a koponyában találtak valamit, amiről kijelentették, hogy a szent épen maradt nyelve. Így került sor a kiagyalt második, 1383-as vértanú kanonizálására a valódi, 1393-as mártír helyett. A tévedésre először Dobrovský hívta fel a figyelmet, s nyomában a 19. századi nemzetébresztők úgy tekintettek Nepomukira, mint a jezsuiták által a cseh nemzetre erőltetett szentre, akinek legfőbb hivatása volt Husz János népszerűségét a nép körében elhomályosítani. Ezzel szemben Pekař – aki elismerte a történelmi tévedést – a legendát megalkotó katolikus hazafiak országmentő szándékát hangsúlyozza, megjegyezve azt, hogy a valódi Pomuki János [Jan z Pomoku] ugyancsak mártírhalt, s áldozata semmivel sem volt kisebb, mint az angolok által szentként tisztelt Becket Tamásé. Ebben az összefüggésben jobban érthető, hogy a Szent János-legenda megalkotóit hazafias szándékok vezették: a népnek, illetve a barokk pompát kedvelő felső rétegeknek megvolt immár a maguk cseh szentje, s ezzel a csehek újra a „katolikus corpus” tagjainak érezhették magukat.¹²

A barokk kettős arca: patriotizmus és kozmopolitizmus

A barokk kultúrát átható historizmus alapján a katolikus értelmiség nem szűnt meg dicsőíteni a cseh nemzet fényes múltját. Ez a fajta történetírás persze nem volt mentes a különféle kitalált elemek – mondák, legendák és fiktív történetek – felhasználásától, melyeknek értékét a hagyomány vagy a régiség erejébe vetett hit alapozta meg. A legújabb szakirodalom azonban arra a következtetésre jut, hogy a polihisztor Bohuslav Balbín sokkal kritikusabban forgatta a történeti forrásokat, mint azt korábban feltételezték.¹³ *Epitome historica rerum Bohemicarum* című, 1677-ben megjelent cseh törté-

12 PATOČKA, 1992, 65. – Vö. PEKAŘ, 1990, 232–264.

13 Jiří RAK–Jan P. KUČERA, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, Praha, Vyšehrad, 1983, 129–132.

netében átvette ugyan Hájek krónikájának néhány – a maga korában közkezen forgó – tévedését, de számos helyen kiigazította az elődök által áthagyományozott történelmi anyagot. Az *Epitome* a „szentvenceli örökség” eszméjének jegyében íródott, s egyik meg-alapozója a cseh történelem katolikus interpretációjának. Nagyszabású alkotásról van szó, amelynek első öt könyve nyolcszáz ívrét hajtott oldalon keresztül mondja el az ország történetét, s ezt egészíti ki a staroboleslavi Szűz Mária templomnak szentelt két további könyv – kifejezván a szerző szándékát, hogy a történelmi folyamat betetőzéseként a csehek földjét Jézus Krisztus anyjának oltalmába ajánlja. A katolikus hagyomány szellemében két történelmi személyiség testesíti meg a csehek államának legbecsesebb örökségét: Szent Vencel, akivel Balbín majdnem száz oldalon keresztül foglalkozik, illetve IV. Károly császár, aki a venceli tradíció jegyében virágoztatta fel az országot. Szent Vencelnek, a haza patrónusának tisztelete a barokk kor hétköznapijaihoz tartozott, zarándoklatok, imák és búcsújáróhelyek gondoskodtak a népi hagyomány átörökítéséről.

Balbín és kortársai azonban tovább lépnek, mivel Vencelt a nemzeti sajátosságok jelképévé emelik. Fehérhegy után Szt. Vencel nem csupán patrónusa az államnak, hanem a nemzet és az anyanyelv legfőbb védelmezője is. A „szentvenceli hagyomány” egyesíti magában a katolikus szemmel példaértékűnek mondható cseh kulturális örökség legnagyobb részét, körülbástyázva ezzel Vencel alakjának egyediségét, kivételességét és nagyszerűségét, amely jelentést kölcsönöz a nemzeti karakterben kifejeződő magasztos eszménynek. Kétségtelen azonban, hogy Vencel alakja paradox kettősséget hordoz, hiszen Balbín és társai jól ismerték a középkori Vencel-legendát, amely a herceg „kegyes” arcát állítja előtérbe, aki hú fia egyházának, kerüli a vérontást, s aki nemes eszméktől vezetettve hűbéresküit fogad a német császárnak. Az ország patrónusának kultusza azonban a nemzet megőrzését volt hivatva szolgálni, ezért a cseh barokk megalkotta a harcosszent, a védelmező herceg örök alakját, amelynek ugyancsak volt nyoma a hagyományban, de ellentétben állt a történelmi igazsággal. A kultusz erejét azonban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a „szentvenceli” kifejezés melléknévi formát öltött, s olyan szófordulatoknak adott életet, melyeknek tartománya a szentvenceli koráltól kezdve egészen a szentvenceli libáig terjed.¹⁴

A barokk historizmus szárnyán felívelő cseh patriotizmus érzelmi csúcspontját Balbín 1672-ben latinul írt, eredetileg nem kiadásra szánt, s először 1775-ben megjelent nyelvvédő irata testesíti meg.¹⁵ Ennek a szenvedélyes hangú, az idegeneket és az uralkodó rossz tanácsadóit vádoló vitairatnak a végén Balbín Szent Vencelhez fordul, könyörgő imával kéri a nemzet védőszentjének segítségét. A barokk historizmus szellemét idéző fohász

14 HANZAL, 1987, 149–150.

15 A legújabb cseh kiadás: Bohuslav BALBÍN, *Rozprava krátka, ale pravdivá*, Edd. Milan KOPECKÝ, Praha, Odeon, 1988. – A mű közismertebb latin címét az 1775-ös kiadó, František Martin PELC adta: *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica.*”

legismertebb passzusa így hangzik: „Szent Vencel! Cseh földünk legelső és leghatalmasabb patrónusa, térjen vissza a Te dicsőséged, s hozd vissza országodnak régi ragyogását! Állíts vissza bennünket arra a helyre, ahonnett érdemtelenül letaszítottunk saját nemtörődömségünk, mások elvetemült gonoszsága és sokak szolgálékúsége miatt! Segíts rajtunk, akik mindhalálig híven szolgáljuk a Te neved, a legszentebb vallást és királyainkat. Te vagy nemzetünk védpajza és támasza! Ha elpusztulunk, a tied pusztulnak el, s az új lakosoktól hiába várnád a tiszteletet, amellyel a cseh föld sok ideje szeretve magasztal. Alázatosan esedezve kérünk tehát: *Ne engedj elveszni bennünket és ivadéainkat!*”¹⁶

A barokk historizmus másik kultikus alakja a luxemburgi házból való IV. Károly, cseh király és német-római császár, akit ugyancsak a katolikus hazafiság megtestesítőjeként állítottak az olvasók elé. Eszerint Károly tevékeny hazafisága összekapcsolódik az ország gyarapodásával, a királyság politikai súlyának növekedésével, amit az is bizonyít, hogy az 1356-os német aranybulla a cseh királyt a birodalom első számú választófejedelemévé emelte. IV. Károly erőskezű uralma egyúttal a kultúra virágkorát is jelentette, nevéhez fűződik a prágai egyetem megalapítása, a város két partját összekötő első kőhíd megépítése, vagy az olyan, a mezőgazdasági kultúra egészét érintő nagy beruházás, mint ami a szőlőművelés meghonosítása volt. De ezen túlmenően, Károly korának vizuális öröksége rendkívül mély hatást gyakorolt a barokk korszak cseh művészetére – különösen az építészetre és a festészetre –, amelynek egyik legjelentősebb áramlatát a „barokk gótika” kifejezéssel szokás megnevezni.¹⁷ Nem kétséges, hogy a barokk művészet „gótizáló” változata a régi cseh kolostorokból indult hódító útjára, s ez az archaizáló tendencia szoros összefüggésben van a barokk historizmus rejtett mondanivalójával.¹⁸ Feltételezhető, hogy a régi cseh építmények és emlékhelyek kultusza bizonyos fokig annak ellenhatásaként fejlődött ki, hogy a barokk „római” változatát előtérbe helyező jezsuita rend (vagy annak domináns irányzata) a cseh hagyományok radikális átalakítására törekedett.

Ennek megfelelően a barokk korszak cseh irodalma sem maradt mentes a historizáló tendenciáktól. Ez nem volt olyan látványos, mint az építészetben, de nyomon követhető. Az irodalmi termés terjedelmét és művészi értékét tekintve azonban nem teljesen alaptalan a barokk korszak negatív megítélése. A korszak egészét tekintve nem az irodalom, hanem a képzőművészet, a zene és az építészet tekinthető a leginkább jellegadó művészeti ágaknak, s az írásbeli kultúra fejlődése, gyarapodása, terjedelmi gazdagodása lelassulni lát-

16 BALBÍN, 1988, 157, 158. – Az eredeti latin szövegben az utolsó mondat csehül van írva: „Nedej zahynouti nám i budoucím!”

17 A képzőművészeti jelenség leírása Cornelius Gurlitt-től származik. A „barokni gotika” kifejezést az irodalom területén Zdeněk Kalista kezdte el használni az 1930-as években. Lásd például Zdeněk KALISTA, *Z české „barokni gotiky”*, Lumír 58, 1932, 19–23. – A nemzetközi tudományos életben Angyal Endre német nyelvű monográfiája nyomán vált széles körben ismertté: Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, Seemann, 1961, 19–79.

18 HANZAL, 1987, 61; RAK, 1994, 14–15.

szik. Ennek ellenére a cseh barokk irodalma nem jelentett katasztrofális visszaesést a korábbi időszakhoz képest, s közép-európai összehasonlításban is megállja a helyét. Kifejezetten túlzás, amit Patočka mond, hogy a korszak cseh irodalmában nem találunk „egyetlen eredeti gondolatot” sem, s hogy Bridel, a „jezsuita misszionárius” sokat emlegetett *Mi az Isten? Mi az ember?* című költeménye csupán „versbe szedett katekizmus.”¹⁹ Az persze igaz, hogy a 17. századi cseh kultúra egésze nagyszabású átalakuláson megy keresztül: a keresztény spiritualizmus, a katolikus műtszeretet és az ellenreformációs ideológia fölébe kerekedik a humanista s – az ezzel részben szemben álló – huszita örökségnek, de a fordulat nem volt azonos magának a kultúrának az eltűnésével. Ez utóbbi felfogást főként a 19. századi, a katolikus egyházzal szemben egyébként is bizalmatlan nemzeti mozgalom képviselői hangoztatták, akik a barokk hazafiságban csupán „katolikus zelótaságot” láttak. Vlček ismert irodalomtörténete úgy értékeli a barokk korszakot, hogy 1620 után a szellemi abszolutizmus maga alá gyűrte azokat az intellektuális törekvéseket, amelyek a szabad önmeghatározáson alapuló individuuum kifejlésének irányába mutattak.²⁰ Ez a beállítás nem nélkülözi az igazságot, de látnunk kell, hogy itt a 19. századi liberális felfogás visszavetítéséről van szó a vallásháborúk korába. Az irodalom belső világát valóban személyes, intuitív módon érzékelő F. X. Šalda sokkal közelebb jár az igazsághoz, amikor a barokk kultúra egyetemes jellegére figyelmeztet. A barokk kor – mint írja – a modern idők kezdete, amelyben először jelenik meg a mai kultúrát jellemző dualista szétszakítottság: az élet igenlése és tagadása – hedonizmus és askézis –, amely a „pathos” szó eredeti jelentése szerint a gyötrelmes szenvedésben keresi önmaga alakját.²¹ Ebben a korban „magas nyomás alatt” születnek az irodalmi művek, melyeknek szerzői nagy belső hevülések és megrázkódtatások közepette hányódnak a két világnézeti pólus között. Šalda elismeréssel beszél a cseh barokk két legismertebb költőjéről, kiemelve Michna népi ihletésű szenzualizmusát, illetve Bridel zaklatott, ködös miszticizmusát, de a kor meghatározó személyiségének a két nagy prózáírót, Balbint és Comeniust tekinti. Látszólag nincs semmi közös bennük: a Cseh Testvériség nevű protestáns szekta utolsó püspöke és a jezsuita rendhez tartozó tudós történetíró külön világban él. Balbín túlérzékeny lélek, a múlt szerelmese, akit Władysław Bobek az első cseh „preromantikus”-nak nevez,²² vele szemben Comenius a klasszicista tökély, a letisztult ószövetségi próféta megtestesítőjének látszik. De mindketten enciklopédikus tudást birtokolnak: szenvedélyes humanisták, a klasszikus költői stílus rajongói, akik egyúttal elmélyült keresztények – s mint ilyenek, a reneszánsz hu-

19 PATOČKA, 1992, 59, 64.

20 Jaroslav VLČEK, *Dějiny české literatury I*, Praha, Státní nakladatelství, 1960, 461.

21 F. X. ŠALDA, *O literárním baroku cizím i domácím*, Šaldův zápisník VIII, 1935/1936, 105.

22 Władysław BOBEK, *Bohuslav Balbín*, Sborník FF University Komenského roč. VIII, č. 63, 1932, 64.

manizmusra kétes érzésekkel tekintenek (iszonyodva a lélek megváltását veszélyeztető pogány csábításoktól).²³ S Comeniusban, fejtegeti Šalda, rettenetes erővel dolgozik a barokk korra jellemző belső meghasonlás: egyfelől aszketikus középkori alak, a reneszánsz tudományok ellenlábasa, aki istenes vidéki emberként Isten bizonyosságában keresi tartós nyugalmát, másfelől azonban nemzetek feletti, egyetemes szellem, a pánszófia tudományának hirdetője, az emberiség lelkiismerete. Optimista színezetű racionális világképében nem érzi ellentmondásnak a maga mélységes, misztikus hitét a világvége közeli bekövetkeztéről. Ám ezen túlmenően Comenius nagy formátumú prózaíró, a zenei szerkesztés mestere, akinek szárnyaló mondatai be vannak fogva a tárgyyszerű, fegyelmezett beszéd kötelékébe. 1631-ben kiadott allegorikus barokk regénye, a *Labyrint světa a ráj srdce* egyike a világirodalom legszebb alkotásainak.

Comenius persze emigrációba kényszerült, s így nem tartozhatott a cseh szellemi élet irányítói közé. A korszak szűkre szabott lehetőségei között Balbín fogalmazta meg azt az ideológiai ajánlatot, amely keretbe foglalta a hazafias értelmiség, a rendi jogait védő nemesség és a cseh mivoltában tudatos, de politikai jogokkal nem rendelkező városi középrétegek nemzeti tudatát. A historizmus egyúttal megszabta a barokk patriotizmus belső szerkezetét, amelyben keveredtek a regionális öntudat elemei a nyelvi szempontú etnikai és a rendi értelemben vett tartományi jogigényekkel. A lokális patriotizmus felértékelődésére Balbín már idézett nagy történelmi műve, az *Epitome* a legjobb példa, amely a staroboleslavi Mária-kegyhely kultuszából bontja ki a Szűz Mária oltalmába ajánlott ország történetét. A lokális vonatkozás itt korántsem szorul háttérbe: a konkrét táj, amelynek története át van lelkesítve a szentek és patrónusok helyi kultuszával, kifejezi ugyan az egész ország sorsát, de megmarad a honismereti irodalom keretei között. Balbín és munkatársai összeállítják a nevezetes cseh nemzetségek genealógiáját, mintaként állítva ezek örökségét a kortárs cseh arisztokraták elé — áldozatra szólítva fel őket a haza javára. A nemességnek azonban csak az a része támogatta a patrióta törekvéseket, amely nem kívánt megbékélni a bécsi kormányzat szigorú adópolitikájával, s nehezményezte politikai jogainak erőteljes szűkítését. Ez a súlyában erősen meggyengült nemesi réteg elsősorban kulturális kezdeményezésekkel, s a hozzájuk fűződő mecénatúrával fejezte ki politikai helyzetértékelését.

A régi cseh nemességet nemcsak a vagyonelkobzás és az emigráció gyengítette meg, hanem a kulturális attitűd átalakulása is, amely a nemzeti öntudat elszürküléséhez vagy kiüresedéséhez vezetett, s amit a későbbi történetírás nem kis leegyszerűsítéssel az „elnemzetietlenedés” fogalmával írt körül (ismét csak modern kifejezéssel jelölve meg az eltérő szerkezetű premodern jelenséget). A nemzeti öntudat jellegének megváltozása azonban kétségtelen tény, ami a cseh barokk legfőbb kutatóját és védőmezejét, Zdeněk Kalistát is erősen foglalkoztatta. Az idősebb nemesi nemzedéknél, amely még tapasztat-

23 ŠALDA, 1935/36, 181–183.

latból ismerte a Fehérhegy előtti korszakot, érezhető nyugtalanság figyelhető meg a Megújított Országos Rendtartás bevezetésével kezdődő időszakban. A továbbélő nemesi patriotizmus példajaként Kalista annak a Černín grófnőnek a hazafias aggodalomtól áthatott leveleit hozza fel, akinek fiát éppen hogy a régi hagyományoktól elidegenedő, kozmopolita barokk lovagi szellem prototípusaként ábrázol. Külföldön tanuló fiához Černín grófnő szépen megformált irodalmi levelek hosszú sorát intézte, melyekben elkeseredésének ad hangot, hogy „nem kormányozhatjuk önmagunkat.”²⁴ S bár az ifjú gróf hasonlóan kiművelt cseh nyelven válaszol anyja leveleire, neveltetése, iskoláztatása már lényegesen más szellemi környezetben megy végbe. Tanulmányait a jezsuitáknál végzi, hosszabb időt tölt Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, s egy olasz nemeskisasszonyt vesz feleségül. Szellemi beállítottsága is ennek megfelelően változik. „Ezek után – írja Kalista – a kulturális értelemben vett világpolgáriság félreérthetetlen jelei mutatkoznak meg nála.”²⁵ Nem csoda, hogy mikor fiatal lovagként 1648-ban, a harmincéves háború utolsó évében visszatér Prágába, nem érzi otthon magát; nyugtalan és elégedetlen, mert az ország és a város tönkrement, középszerűségbe süllyedt, s a provinciális környezet nem pótolhatja Velence, Róma, Párizs színházi és zenei életét, társasági kapcsolatait. Anyja halálával az utolsó kötelék is elszakad közte és szülőföldje között, s ettől kezdve kizárólag az udvari előmenetel, az intrikák, illetve a különböző kulturális és testi élvezetek foglalkoztatják. Az ifjú Černín átalakulása alighanem szélsőséges példa, nem reprezentálja a cseh arisztokrácia egészét, de jól kifejezi a „barokk kozmopolitizmus” árnyékában érlelődő új érzésvilágot, amelyben nincs helye az ország sorsát és a rendi jogokat illető kérdéseknek.²⁶ A „katolikus kozmopolitizmus” – mint kordivat és szellemi áramlat – természetesen nem szűkíthető le a Černín gróf által megtestesített magatartásra, de magyarázattal szolgál a patrióta érzelmek tartalmi kiüresedésére. A világ Isten általi megismerésének élménye ugyanis szélesre tárta a korabeli tapasztalatszerzés láthatárát: távoli, egzotikus térségek, idegen hagiografikus tradíciók szinte kéznyújtásnyi közelségbe kerültek. Mindezt megsokszorozta a barokk által felkeltett vágy és sóvárgás a végtelen és az abszolút képzetek után, amely kiragadta az egyes embert a szűken vett társadalmi realitás keretei közül. A határokat átjáró képzet azonban nemcsak Kínába vagy Latin-Amerikába juttatta el a katolikus cseh misszionáriusokat, de elvezetett a szláv összetartozás gondolatához is. Ebből következően a barokk „kozmpolitizmus” és a barokk „nacionalizmus” nem csupán egymást kizáró ellentét, hanem ugyanakkor az éremnek két oldala is.²⁷

24 Zdeněk KALISTA, *Mládí Humprechta Jana Černína z Chudenic, Zrození barokního kavalíra I*, Praha, Česká akademie věd a umění, 1932, 105.

25 KALISTA, 1932, 171.

26 HANZAL, 1987, 141. – A „barokk kozmopolitizmus” kifejezéshez lásd még: Zdeněk KALISTA, *České baroko*, Praha, 1941 (Evropský literární klub), 21.

27 A barokk szlavizmus és a katolikus „kozmpolitizmus” (helyesebben univerzalizmus) összefonódására utal Frank WOLLMAN, *Některé projevy vědomí sounáležitosti a součinnosti slovanské humanisticko-barokního rázu*, Slavia 26, 1957, 91.

Érthető tehát, hogy a barokk szellemű katolikus hazafiság túllépett a nemesi patriotizmus felfogásán, amely politikai és jogi alapon határozta meg a nemzethez tartozás kritériumát. Az ellenreformáció és az abszolutizmus körülményei között Balbín, Pešina és munkatársaik szükségképpen nyelvi, etnikai és népeleti szempontok alapján tágitották ki a cseh társadalom követésre ajánlott hagyományait. Az *Epitome* tulajdonképpen kísérlet a rendi patriotizmus barokk szellemiségű, katolikus átértelmezésére. Balbín áhítatosan tiszteleg a tősgyökeres cseh nemesség államjogi feladatvállalása előtt, s egyúttal a nemesség genealógiai leszámaztatását – meglehetősen problematikus módon – összekapcsolja a cseh szentek s más, boldoggá avatott kegyes személyek családfájával, őket tekintve a történelmi folytonosság legfőbb letéteményesének. A cseh nyelv védelmében írt *Értekezés*-ben már inkább előtérbe kerülnek az etnikai elemek, amikor elismeréssel emlegeti ugyan a régi nemességet, de kifejezetten szembehelyezkedik a Fehérhegy után betelepült újbirtokos réteggel. Mindennél veszedelmesebb – írja –, ha a törvények valamely nemzet elnyomását célozzák, s ha ez a terv jól láthatóan kiütközik a nemzeti nyelv elsorvasztásának szándékában.²⁸ S éppen ennek a szándéknak a megvalósításában játszanak dicstelen szerepet a „behívott idegenek,” akik közreműködnek abban, hogy a fennálló hatalom megfossza a hazai lakosságot anyanyelvének jogaitól. Az idegenekkel szemben Balbín az isteni igazságszolgáltatásban reménykedik, megjegyezve azt, hogy „valamely isteni rendelésből” vagy „Szent Vencel átka” következtében magva szakadt azoknak az idegen családoknak, amelyek nem forrottak össze a cseh nemzettel: „Sokan megfigyelték, hogy a fennmaradt idegen eredetű családok Csehország és a csehek iránt a lehető legőszintébb barátsággal viseltetnek; míg ellenben azok, akik gyűlölték a cseheket, kihaltak.”²⁹ Ezekben a fejtegetésekben Balbín egyre inkább etnikai-nyelvi alapra helyezkedik, s nem áll távol tőle a sértett nemzeti elzárkózás érzése. Az alávetett paraszti lakosság szenvedéseit együttérzéssel szemléli, ostromozva a király gyávaságra hajlamos tanácsosait, akik a nép „verejtékén és vérén hiznak.”³⁰ Innét már csak egy lépés az alávetett nép és a cseh nemzet azonosítása.

A Balbín szavaiból kiérződő nyelvi öntudat szorosan összefügg a városi polgárság egy részének hazafias érzéseivel, hiszen a nemesi rétegek cseh nyelvűségének gyengülésével a cseh kultúra sorsa a városi középosztály – az egyházi és világi értelmiség – kezébe került. A városi értelmiség a Balbín által képviselt barokk historizmus hatása alatt állt, de fogékony volt a szláv összetartozás gondolatára is. Azonban a „barokk szlávizmus” raguzai eredetű szellemi áramlata cseh közegben kevés új elemmel egészült ki. Balbín magától

28 BALBÍN, 1988, 115.

29 BALBÍN, 1988, 128–129. – Balbín és a nemesség viszonyához lásd Olga KVĚTOŇOVÁ–KLÍMOVÁ, *Styky Boh. Balbína s českou šlechtou pobělohorskou*, Český časopis historický 32, 1926, 497–541.

30 BALBÍN, 1988, 156.

értetődően hivatkozik a szláv népek nagyságára, lakóhelyük hatalmas kiterjedésére, s nem mulasztja el megemlíteni kultúrájuk régiségét és magas színvonalát, amelyet sajátos népi tulajdonságaikkal (vagyis a szlávok becsületességével, vallásosságával és kiváló értelmi képességeivel) magyaráz. Mindezt azonban alárendeli középponti céljának, amely a cseh állam erejét és önállóságát van hivatva kifejezni. Balbín nem érdeklődik különösebben a szláv kölcsönösség barokk eszméi iránt, nem foglalkozik a szlávok egységének politikai céljaival. Számára a cseh történelem értelme IV. Károly „sanctum regnum”-ában ölt testet, amelyet a laikusok mély vallásossága hat át, s amely a kulturális siker és a katolikus hithűség példáival egységbe forrasztja a nemzetet.³¹

A csehek hozzájárulása a szláv összetartozás barokk kori eszméjéhez elsősorban a Cyrill és Metód-kultusz megalapozásában fejeződik ki. A „szláv apostolok” élete és jelentősége csak a katolikus barokk egyházi mozgalmakban teljesedik ki, nem függetlenül a Róma által erősen szorgalmazott uniós törekvésektől. A katolikus propaganda a nép körében élő „szláv szenteknek” ábrázolja a görög testvéreket, s ez a barokk szlavofilizmus beleillik abba a hivatalos célkitűzésbe, amely az ortodox – többségében szláv nyelvű – keleti keresztényeket vissza akarja terelni a római egyház fennhatósága alá. A cseh „Cirill–Metód-i hagyomány” feltámasztásának – pontosabban: megalkotásának – művét az olomouci jezsuita kollégiumban működő tudós szerzetesek végzik el. Jan Jiří Středovský 1710-ben adja ki *Sacra Moraviae* című, terjedelmes latin nyelvű könyvét Cyrill és Metód életéről és morvaországi tevékenységéről, amelyben a szláv összetartozás gondolatát beilleszti a honismereti irodalom hazafias témái közé.³² A latin nyelvű mű összekapcsolja a Cirill–Metód-i hagyományt a szláv egység ideológiájával. Mi több, ráirányítja a figyelmet a nagymorva állam történetére is. A barokk külsőségekkel felruházott egyházi és tudományos kultusz ettől az időtől kezdve a nemzeti ideológia egyik megszentelt hivatkozási területévé válik. Az a tudományos elmélet, amely kontinuitást feltételez a nagymorva–cseh, illetve a nagymorva–szlovák történelem – s még inkább a két kulturális tradíció – között, mindmáig tartja magát a modern szlavisztika szigorúan vett szakmai érvelésében is.

Látható tehát, hogy a barokk historizmus kontextusában kialakultak azoknak az eszmei célkitűzéseknek az előképei, amelyekhez a felvilágosodást követő „romantikus” nemzeti mozgalom akaratlanul is kapcsolódott. A folyamatosság annál is inkább zökkenőmentes, mivel a felvilágosodás sem tagadta meg a historizmus hagyományát. A felvilágosult kritika szekularizálja a történelmet: megtisztítja a hagyományt a legendás és

31 Milan KOPECKÝ, *Balbín a Slovanstvo = Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách: Sborník z konference Památníku národního písemnictví*, Praha, 1992, 54–55.

32 Miroslav HÝSEK, *Jan Jiří Středovský = Z dějin české literatury. Sborník statí věnovaný Jaroslavu Vlčkovi k šedesátinám od jeho spolupracovníku a žáků*, edd. M. HÝSEK, J. JAKUBEC, Praha, Laichter, 1920, 115–126.

kitalált elemektől, de a historizmus tematikáját nem ejti el. A 19. század elején meginduló nemzeti mozgalom, amelyet némi leegyszerűsítéssel „romantikusnak” szokás nevezni, kivételesen szoros kapcsolatot alakít ki a historizmus és a nyelvi alpra helyezett nemzeti ideológia között, s eközben sutba vágja a felvilágosult kritikai gondolkodás szellemi fegyverzetét. A nemzeti romantika historizmusa úgy jelenik meg mint a felvilágosult racionalizmus tagadása, s ez alól csak a legnagyobbak – mint például Palacký – tekinthetők bizonyos mértékig kivételnek.

A barokk műveltség továbbélésének jellemző eleme a „népiség,” amely hidat képez a népi olvasmányok földközeli – s egyúttal misztikus, mitologizáló – gondolkodása, illetve a nemzeti újjászületés politikai üzenete között. A „hazafiság,” a „historizmus” és a „népiség” szerteágazó hagyománya nélkül tehát aligha pattant volna elő – mintegy varázsütésre – a cseh „újjászületés” emancipációs jellegű mozgalma. Így lesz látható a romantikus irodalmiságban rejlő konzervatív beidegződések meglepően széles köre, amelynek barokk hátországát sokáig jótékony homály fedte. Pedig éppen az átörökített és újraértelmezett történelmi mítoszok és sztereotípiák gondoskodtak arról, hogy a nemzeti ébredés műveltsége – megkeresve a maga befogadóit – leülepedjék a társadalomban. A cseh kultúrának megvolt a múltja ahhoz, hogy a nemzetébresztői mozgalom közbeiktatásával megtalálja a maga jövőjét.